

במקום מבוא: הערה לסדר

אדם הגיע למכס בנמל התעופה בן-גוריון כאשר הוא גורר אחריו פיל עם פרוסת לחם תחובה בכל אחת מאוזניו. שאל אותו המוכס - "יש לך משהו להצהיר?", ענה האיש - "לא". הצביע המוכס על הפיל ואומר - "וזה, מה?" ענה לו האיש בכעס - "מה זה ענייך מה אני שם בסנדוויץ' שלי?"

הדילמה שבכותרת הנושא שבחרתי לעסוק בו (נושא מס' 9) הוגדרה על-ידיכם כך: "ראוי לא ראוי שמוסדות השלטון יפעלו לשמירת הרוב היהודי במדינה". מדובר, ללא ספק, בפיל רציני: דילמה קשה שהמדינה היהודית והדמוקרטית עומדת בפניה כבר שנים רבות, ואל מול איומי הדמוגרפים - ביתר שאת בשנים האחרונות. מדובר בסוגיות שעצם הדיון בהן מרתיח את הדם, ויותר מפעם אחת נותרתי שמוט-לסת אל מול דיון טלוויזיוני בו הביטוי "הבעיה הדמוגרפית" נופף כלאחר יד על-ידי מתדיינים משני צידי המפה הפוליטית, כאילו אינם יודעים שאותה "בעיה" אינה אלא אנשים בשר ודם. והנה, את הפיל הזה ניסיתם להחביא בתור סנדוויץ' - בתוך חוק השבות. חוק השבות, לדעתי, אינו קשור בשאלה הדמוגרפית. אין ספק כי גם חוק השבות עצמו מעלה שאלות מסוימות, אך אלו הן, לדידי, פשוטות למדי לפתרון, כפי שאציג בהמשך. אך בכך שבחרתם דווקא בו כדי לייצג את העיסוק בשאלה הקשה של שימור הרוב היהודי, הרי שנמצאתם מחטיאים את המטרה. קל להוכיח כי אין בין חוק השבות לבין שימור הדמוגרפיה דבר וחצי דבר: מדינת ישראל, כמדינת היהודים, הייתה מחוקקת את חוק השבות גם אם לא היה בתחומיה אף בן-מיעוטים אחד לרפואה, דבר שלא ניתן להגיד על הצעות שמועלות מפעם לפעם כדי "לתקן" את הבעיה הדמוגרפית - החל בעידוד ילודה בקרב יהודים וכלה בהגבלת ילודה בקרב בני מיעוטים(!). חוק השבות עיוור לשאלת המיעוטים בישראל, לא במובן זה שהוא מתעלם מקיומם, אלא במובן זה שהוא אינו רלוונטי להם והם אינם רלוונטים אליו. חוק השבות הוא עניין תוך יהודי, וכשלעצמו אינו מהווה אפליה (אך בזאת אדון להלך). על כן, מבקש אני בפתיח זה להביע את אי שביעות רצוני מהבחירה התמוהה, לטעמי, בשאלה המתלווה לדילמה הנ"ל.

חוק השבות - מה הדילמה?

חוק השבות נועד להעניק גושפנקא רשמית לזכותו האינהרנטית של כל בן לעם היהודי למצוא את נחלתו במדינת ישראל, היא מדינת היהודים. כך, בכל אופן, מוצג חוק השבות על-ידי מדינת ישראל עצמה.

המחוקק לא ראה בזכות לעליית יהודים לישראל דבר-מה שמדינת ישראל העניקה לעם היהודי, אלא דבר שהתקיים בעם היהודי עוד לפני הקמת המדינה, ולמעשה הוא שהביא להקמתה. באופן אירוני - דווקא ראיית זכות השבות כאלמנטרית כל-כך היא שהביאה לדחיית חקיקת חוק השבות: במקור התכוון המחוקק לכלול את הזכות הזו בראש חוקת ישראל, ורק משהתקבלה פשרת הררי, הוחלט להעביר את חוק השבות כחוק עצמאי (הכהן 1998 : 58-60).

חוק השבות זכה למספר סוגים של ביקורות מאז נחקק, חלקן הגדול עקב שאלת "מיהו יהודי", בה לא אעסוק במסגרת עבודה זו. יתר השאלות העולות עקב החוק ניתנות לחלוקה לשני סוגים: שאלות של מהות, ושאלות של כמות; או, לחלופין: שאלות של "האם" ושאלות של "כמה". שאלות המהות מטילות ספק בעצם הלגיטימיות של חוק השבות במדינה דמוקרטית, והן שמהוות, לכאורה, את הדילמה המרכזית שבחוק זה ("האם חוק השבות הוא דמוקרטי או גזעני?"). שאלות הכמות מבקשות לערוך שינויים כאלו או אחרים בחוק כך שתשתמר מטרתו המקורית, אך לכך תתווסף מידה של הגנה על אורח החיים הישראלי כפי שהתגבש בלמעלה מחמישים שנות קיומה של המדינה ("כמה זמן צריך לחלוף בין נחיתת העולה על אדמת ישראל לבין מתן האזרחות, אם בכלל?" או "כמה יחידות השכלה/הכנסה צריכות להיות לעולה כדי להיות ראוי להתאזרחות, אם בכלל?").

לטעמי, שאלות המהות הינן "נון-אישיו", ומבוססות על בורות במקרה הטוב ועל עיוות מכוון במקרה הרע. דוגמא לטענות שלו ניתן למצוא, למשל, אצל מיכל שורץ (ללא תאריך), אשר כותבת כי "התפיסה הציונית, כפי שהיא מתבטאת בחוק השבות ... רואה רק בלאום היהודי בעל זכויות לאומיות בארץ ישראל. ... מתפיסה זו נובע כי הערבים אזרחי ישראל, הם אורחים ו/או פולשים, שהתנחלו במולדתו של העם היהודי כאשר זה שהה בגלות". גם אם נתעלם מהדמגוגיה ההכרחית למאמר בבטאונה של תנועה פוליטית רדיקלית, הרי שהטענה כאילו מעצם קיומו של חוק השבות נובע כי הערבים הם "פולשים" גובלת בהוצאת דיבה. מתן זכויות לאומיות לעם אחד אינו שולל את זכויותיו של העם האחר. שלילת זכותו של העם היהודי להתקבץ למדינת ישראל שוללת, למעשה, את זכותו של העם היהודי למדינה שתבטא את לאומיותו (וראה גם גביון 2002). מגוחך הוא לטעון בזכות זכויותיו הלאומיות של הלאום הפלסטיני, ובאותה נשימה לפסול מכל וכל את זכויותיו המקבילות של העם היהודי.

הטענה המקובלת בגנות חוק השבות היא כי הוא (שוב, במילותיה של שורץ) "גזעני ומפלה". על שום מה גזעני ומפלה? לכאורה, משום שהוא עושה איפה ואיפה - מעניק זכויות מסוימות לבני העם האחד, ומונע אותן מבני העם האחר. אך האם באמת חייבת המדינה להעניק זכויות שוות לכלל בני האדם על פני הגלובוס? שהרי חוק השבות אינו מעניק זכויות לאזרחי המדינה, אלא מעניק את זכות ההתאזרחות למי שאינם אזרחים. במצב זה ברור כי למדינה יש זכות מלאה לברור לעצמה את המתאזרחים בה לפי

שיקוליה, ואין שיקול שאינו לגיטימי בנושא זה, שכן המדינה אינה "חייבת" דבר וחצי דבר למי שאינו אזרח שלה. כל זכות שמוענקת לאדם מן החוץ הנה בהכרח מלפנים לשורת הדין. זאת ועוד - כפי שמראים יעקובסון ורובינשטיין (2003), חוקי רה-פטריאציה על בסיס לאומי-אתני הינם נפוצים בדמוקרטיות האירופאיות. קשה לטעון, אם כן, כי החוק הוא בלתי-דמוקרטי בעליל. גם שורץ מודה במאמרה כי אם ישנה גזענות בחוק הישראלי, היא אינה נעוצה בחוק השבות עצמו אלא בשימוש שעושים בו חוקים אחרים לשם אפליית יהודים, דרך שם הקוד "אזרח מכוח שבות". אך לשם כך יש לטפל בחקיקה הבעייתית, לא בחוק השבות עצמו.

ראינו, אם כן, כי השאלה בדבר הלגיטימיות של קיומו של חוק השבות אינה צריכה להיות מוטלת בספק.¹ נותר רק לבחון מהן שאלות הכמות שמעורר החוק. שאלות אלו נוגעות לאופי שהחברה הישראלית מעוניינת לשוות למדינה. במסגרת זו עולות הצעות למגוון מגבלות ודרישות מהעולים החדשים טרם שיקבלו אזרחות במדינה, וזאת בדומה למדיניות ההגירה של מדינות רבות אחרות: תקופת אזרחות בת מספר שנים טרם קבלת אזרחות מלאה; מבחן ידע בשפה, בתרבות ובדמוקרטיה הישראלית; מבחני הכנסה ו/או השכלה שמתאזרחים פוטנציאליים ידרשו לעמוד בהם, וכו'. השאלות הללו התעוררו ביתר שאת בשנות הפריחה הכלכלית והשקט הבטחוני היחסי בישראל במהלך שנות ה-90. אז התעורר החשש כי ישראל תהפוך ליעד הגירה מועדף ממדינות עולם שלישי וסתם מדינות במשבר כלכלי, וכי לשם כך ימצאו המבקשים להגר אי אלו אמתלות להכיר בהם כיהודים. כיוון אחר ממנו עלולה לבוא הרעה הוא "גירור אידיאולוגי" - גירור המוני של אנשים שאינם יהודים לקידום מטרות אידיאולוגיות של פלגים מסוימים בישראל. כך, למשל, חשף לפני כשנה עיתון הארץ כיצד קבוצה של 90 פרואנים ממוצא אינדיאני גיורה בהליך מזורז (תוך שבועיים!), "יובאה" לישראל, ושוכנה מיד בהתנחלויות, על ידי גורמים בימין הישראלי (נרי ליבנה, "מוסף הארץ", 19.7.2002).

שאלות הכמות, אם כן, נועדו למנוע שימוש לרעה בחוק השבות. אין לראות בהן הצעות לתיקונים קוסמטיים בלבד: הן חושפות פגמים יסודיים בחוק, המגיעים לעיתים לאבסורד. כך, למשל, התרת גירור על ידי כל גורם יהודי בעולם למעשה מפקיעה מידי ישראל את הסמכות לברור לעצמה את מתאזרחיה. אין ספק כי זהו מקרה יחיד בעולם בו אדם יכול להשיג את התנאי היחיד לזכאות להתאזרחות במדינה, בלי שום קשר למדינה עצמה: לא הוא ולא הגורם המגיייר צריכים להיות קשורים בצורה כזו או אחרת למדינת ישראל.

¹ יש הטוענים כי חוק השבות סיים את תפקידו וניתן לוותר עליו כעת. עם זאת, אין סיבה שעצם השארת החוק על כנו תהווה פגיעה, לפי שיטה זו. אותן בעיות שהגישה הזו מנסה לפתור ניתנות לפתרון פשוט ופחות נתון במחלוקת דרך שאלות הכמות, ולפיכך לא אעסוק ישירות ברעיון זה.

חוק השבות - פתרונות אפשריים

כאמור, אין ספק בליבי כי זוהי זכותה הלגיטימית של מדינת ישראל לראות בעצמה את מדינתו של העם היהודי, ומכאן לקבוע את חוק השבות המתיר לכל יהודי לעלות לארץ ולהשתקע בה. כל פתרון שיכלול את ביטול חוק השבות כמוהו כביטול ישראל כמדינת העם היהודי, ולפיכך אין לדעתי מקום לדון בכך כלל.²

עם זאת, יש מקום לתהות עד כמה אנו כאזרחי מדינת ישראל מעוניינים להותיר את השערים פתוחים לרווחה כפי שהם על-פי חוק השבות הקיים. הכהן (1998) מציגה את הלבטים הקשים בפניהם עמדו ממשלות וכנסות ישראל מאז הקמת המדינה בכל הנוגע להכנסת יהודים לתחומי ישראל, החל בחולים מדבקים וכלה בפושעים נמלטים. השלטונות ידעו, בדרך-כלל, לשמור על רווחת ובטחון הציבור במדינה מחד, מבלי לפגוע ביהודים בפזורה מאידך. כבר אז זיהו השלטונות את הסכנה לניצול לרעה של חוק השבות: בעלי ממון בחרו להגר למדינות עשירות או להשאר במקומם, אך כדי להפטר מעול הטיפול בזקנים ובחולים, שלחו אותם להתאזרח בישראל.

הקלות הבלתי נסבלת של השגת אזרחות ישראלית ניכרת גם בתחום הפוליטי. אין מדובר רק באותם אינדיאנים מתנחלים, אלא גם ברכבות האוויריות המגיעות לישראל בכל מערכת בחירות כדי שאנשים אשר אינם מושפעים מן ההחלטה הדמוקרטית יוכלו להשפיע עליה. אילו היה מדובר באזרחי המדינה שחיו בה שנים רבות וכיום הם מתגוררים בחו"ל אך שומרים פינה חמה בלב למולדתם - לא היה בכך כל רע, אך פעמים רבות מדובר במי שביקרו בארץ לתקופה קצרה בלבד, ולקחו איתם, למזכרת, אולי, דרכון ישראלי כשר למהדרין.

בעיות אלו ניתנות למענה באמצעות כל אותן שיטות המקובלות ברחבי העולם להשיית מתן האזרחות למהגרים המבקשים להשתקע במדינה חדשה: תקופת התאזרחות, מבחני בקיאות וכן הלאה. כמו כן ניתן לשקול יצירת נתק בין התהליך הדתי של גיור לבין הזכות הלאומית לעלייה ולהתאזרחות, וכן יצירת מסלולי התאזרחות שאינם תלויים כלל ביהדותו של המהגר.

אלו השפעות יכולות להיות להחלטות כאלו על מדינת ישראל? ראשית ישנה הסכנה של פגיעה ביחסים בין ישראל לתפוצות. יהודים ברחבי העולם עלולים לראות בצעדים שכאלו משום הפניית גב של מדינת ישראל אליהם, ויצירת חיץ שפוגע, כביכול, במטרה העליונה של ישראל כמדינת העם היהודי כולו, ולא מדינת העם היהודי היושב בציון בלבד. דומני כי ניסוח זהיר של החוק, הותרת סעיפים למצב חירום (למשל, מתן אישור עליה גורף לקהילות יהודיות הנמצאות בסכנה מפני פעילות אנטישמית) והסברה בקרב קהילות יהודיות בחו"ל תוכל לנטרל את המוקש הזה.

² יש לציין כי אני אמון על הדברים הללו אף כי זה מכבר הוצאתי את עצמי מן הכלל ואינני רואה עצמי חלק מהעם היהודי. בהירת האישית אינה באה על חשבון ההכרה בלגיטימיות של עצם קיומו של עם זה, או בזכותו לביטוי לאומי במדינתו.

השפעה נוספת היא פנימית, והיא מתקשרת (סוף סוף) לשאלת הדמוגרפיה: האם שינויים כאלו בחוק השבות ישפיעו על המאזן הדמוגרפי בישראל? בחינה של נתוני הלמ"ס אודות עליה במחצית הראשונה של שנת 2002 מצביעים על כך שהמדינה היחידה בה הייתה עליה משמעותית בשיעור העולים (לעומת ירידה מתמשכת בעלייה ממדינות אחרות) היא ארגנטינה - מדינה שהייתה בתקופה ההיא במשבר כלכלי חמור. מנתונים אלו עולה האפשרות כי הגבלת כניסת יהודים שלא יעמדו בתנאים מינימליים למדינת ישראל עלולה לפגוע קשות בעלייה לישראל.

כאן, אם כן, נעוצה הדילמה האמיתית: האם לפגוע בעליה, או להסתכן בעליה שתפגע בנו, אזרחי מדינת ישראל? אין ולא יכולה להיות תשובה אחת ברורה לשאלה הזאת. התשובה תשתנה עם הזמן, בתלות עם מצבה הכלכלי של המדינה, מצבם של העולים הפוטנציאליים, וכן השאלה הדמוגרפית. עם זאת, לדעתי יש לקבוע בחוק כבר כיום שורה של אמצעים להשעיית אזרחותם של עולים ולבחינת כדאיות איזרוחם. את השימוש באמצעים הללו יש לקבוע בתקנות כך ששר הפנים יהיה רשאי להקל את העלייה והאזרוח על אוכלוסיות במצוקה על רקע אנטישמי, וכן להתאים את רמת המבחנים המופעלים על המתאזרחים הפוטנציאליים לפי צרכי ויכולות המדינה (דוגמת שיטת הנקודות הקנדית, לפיה ניתן להוריד או להעלות את ה"ניקוד" הנדרש כדי לקבל אשרת הגירה למדינה, על פי צרכי ההגירה שלה).

דומני כי העמדה שהבעתי כאן משלבת בין העקרונות הלגיטימיים של ישראל כמדינת העם היהודי, לבין הגמישות הנדרשת ממדיניות הגירה בתנאים כלכליים ומדיניים משתנים. הקשיחות של חוק השבות במתכונתו הנוכחית, הגם שהיא מובנת על רקע תקופת חקיקתו, אינה מחויבת המציאות, והיא אף פוגעת באזרחי המדינה כיום. יצירת מסלולי התאזרחות ללא-יהודים תגרור הן משמעות דקלרטיבית שתפחית מההאשמות על גזענות לכאורה של המדינה היהודית, והן משמעות מעשית של חיזוק הרובד הקונסטרוקטיבי של המדינה. בד בבד, תוכל המדינה להרחיב את משמעות הלאום היהודי מעבר למשמעותו הדתית, ובשאיפה - להתנתק ממנו בסופו של דבר.

לסיום, ראוי לציין כי גם לאחר נקיטת כל הצעדים המתוארים לעיל, כולל הקיצוניים שבהם, אין סיבה להאמין שהבידול הלאומי בין שני העמים היושבים כיום במדינת ישראל יעלם. גם אם יתנתק העם היהודי מהגדרה הדתית שלו, אין סיבה לחשוב שהפלסטינים אזרחי ישראל יסכימו לקבל לאום זה כלאומם שלהם. אין גם סיבה לרצות בכך. פתרון ה"בעיה" הדמוגרפית תלוי אך ורק בפתרון הסכסוך בין העמים, ושום פתרון אחר לא יצלח. רק הכרה הדדית בזכויותיהם הלגיטימיות של שני העמים תוכל להביא ליחסים של שכנות טובה ביניהם. ניסיון לדחות את הקץ באמצעות תרגילים דמוגרפיים אינו יכול להמשך לאורך זמן. על כן אני חוזר על דברי בפתחי: חוק השבות הוא חוק לגיטימי, ואין בינו לבין "הבעיה הדמוגרפית" שהוא זה.

- גביזון, רות. 2002. "המדינה היהודית: הצדקה עקרונית ודמותה הרצויה", **תכלת**, 13. ע"ע 50-88.
- הכהן, דבורה. 1998. "חוק השבות, תוכנו והוויכוחים סביבו", מתוך א. שפירא (עורכת) **עצמאות, 50 השנים הראשונות**. ירושלים: מרכז שזר. ע"ע 57-87.
- יעקובסון, אלכסנדר ואמנון רובינשטיין. 2003. **ישראל ומשפחת העמים: מדינת לאום יהודית וזכויות האדם**. תל-אביב: שוקן.
- שורץ, מיכל. ללא תאריך. "אזרחים על תנאי", **אתגר - מגזין פוליטי תרבותי**, 8.
- < www.etgar.info/edition_8/ezrahut.htm >